

Molnos Péter

A NYOLCAK A BÍRÓSÁG ELŐTT

Tisztelt hallgatóság! Engedjék meg, hogy egy szolid mentegetőzéssel kezdjem: előadásom – bár egy Nyolcak-konferencia záró referátuma – csupán a rendelkezésre álló idő felében foglalkozik a festőcsoporthoz szorosan kötődő eseményekkel. Mondhatnám persze, hogy jóból is megárt a sok, s a második nap végén biztosan toleráns lesz mindenki egy rövid, de távoli elkalandozást illetően. Az igazi ok mégis az, hogy Passuth Krisztina több mint négy évtizede publikált alapművének *A Nyolcak a Tanácsköztársaság idején* című fejezete – pontos eseménytörténetével, gazdagon idézett forrásaival – véleményem szerint ma sem szorul revízióra.¹ Éppen ezért döntöttem úgy, hogy a Nyolcak apropóján inkább egy sajátos forrástípus jelentőségét és használhatóságát kísérlem meg néhány példa segítségével bemutatni, ha másért nem, hogy az iratokat őrző levéltáraknak, s az ominózus fondoknak reklámot csináljak.

Tompa Kálmán orvos – írók és képzőművészek nagy barátja – nem mellesleg jelentős műgyűjtő 60. születésnapja elevenedik meg Standeisky Éva 2005-ös, *Gúzsba kötve* című tanulmánykötetének egyik írásában, a *Besúgók a vendégek közöttben*.² Az 1958 elején, három egymást követő napon, gondosan kimunkált koreográfia mellett megrendezett, mégis bensőséges party-sorozaton a meghívottak között az értelmiségre szakosodott nyomozócsoport számos besúgója is jelen volt, hiszen a belügy – nem minden ok nélkül – államellenes összeesküvést gyanított. Tompa rendkívül jó kapcsolatot ápolt a népi írókkal, kiknek 56 utáni magatartását a BM belső elhárítással foglalkozó osztályai árgus szemmel figyelték. Az első két napon az íróbarátok jelentek meg, Illyés Gyulán, Tamási Áronon keresztül Szentkuthyig és Juhász Ferencig, míg a harmadikon néhány színész és rendező, s főleg képzőművészek: Czene Béla, Korniss Dezső, Molnár C. Pál, Pekáry István és az egyik legnagyobb korabeli, a harmincas évekből szinte egyedüliként érintetlenül átmentett gyűjtemény tulajdonosa, a Tompához hasonlóan szintén nagy Erdély-barát Radnai Béla. S hogy mit keres – még ha csupán érintőlegesen is – ez az esemény a Nyolcakkal foglalkozó konferencia egyik előadásán? Az ok csupán az a következtetés, amit abból a számunkra „szomorú” tényből vonhatunk le, hogy míg az írókat felvonultató első két nap beszélgetéseiről intim részletekig menő ügynöki jelentések sorozata született, addig a festők által dominált utolsó ünnepség nem keltette fel a belügy figyelmét. Semmi hír, semmi sztori, még olyan szórakoztató epizód sem, mint amelyből a második nap egy csokorra valót is felvonultatott: szinte magunk előtt láthatjuk amint

¹ Passuth Krisztina: *A Nyolcak festészete*. Budapest, 1967. 122–133.

² Standeisky Éva: *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*. Budapest, 2006. A tanulmány első megjelenése: *Egy születésnap következményei* címmel: *Évkönyv 1999. Az 1956-os Intézet Évkönyve*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 1999. 109–122.

az erősen kapatos Weöres Sándor az 56-os forradalom utáni megalkuvó magatartásuk miatt ordítva hazaárulózza a meghívottak egy részét. A képzőművészek mintha senkit nem érdekelnének. Ez persze elsősorban nem azzal magyarázható, hogy a politikai rendőrség a kultúra ezen területe előtt vakon állt volna, inkább azzal, hogy az írók politikai szerepvállalása, elsősorban az ellenzéki vonalon, hagyományosan és érthető módon messze felette állt a festőkénél, hogy ne is beszéljünk az állami megrendelésektől függő szobrászok szinte kötelezően opportunistáskasztjáról.

Persze vannak kivételek, s ezek a közelmúlt jeles publikációiban is megjelennek: szintén Standeisky Éva Kassákról írott, 2007-es könyvében, valamint Klaniczay Júlia és Sasvári Edit a balatonboglári tárlatsorozat történetét komoly filológiai apparátussal feldolgozó kötetében az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára és a Bíróságok dokumentumai már nagy hangsúllyal szerepelnek.³ Kassák népszerűsége a politikai rendőrség előtt rendszereken átívelt: a Derkovits-mítosz ellenőrzésére tett kísérletem során, a Magyar Országos Levéltárban magam is meggyőződhettem róla, hogy míg a *Mi ketten* hasábjain Derkovits lakása a leghírhedtebb és leginkább szemmel tartott illegális kommunista titkos találkozóhelyeként szerepelt,⁴ mégis róla semmi nyom, ellenben Kassák – szinte egyedülként a korszak képzőművészei közül – állandóan a látókörében volt a Budapesti Rendőrfőkapitányság politikai nyomozó főcsoportjának. Hol az általa vezetett szocdem ellenzéki ifjúsági csoport tevékenysége, hol pedig a *Munka* és a Tamás Aladár szerkesztette *100 %* című folyóiratok egyes számai váltottak ki heves érdeklődéssel vegyes indulatokat.⁵

S most lássunk néhány jellemző példát, közeledve a Nyolcak 1919-es szerepéhez, meglehetősen távolról indulva, de ügyelve a különlegességben rejlő általános tapasztalatokra. Szándékom szerint a felvillantott, néha talán csupán érdekes kuriózumként ható történetek kedvezőcsinálóként szolgálnak a kutatók számára: rámutatnak arra, hogy ezeket a ma még meglehetősen elhanyagolt forrásokat is érdemes komolyabban számba venni.

Egyes képzőművészekről kimerítő és forrásértékű dokumentációt – persze a hetvenes és nyolcvanas évek ismert ellenzéki alkotóin túl – jellemzően akkor találhatunk a Történeti Hivatal iratai között, ha az illető – függetlenül művészi tevékenységétől – valamiért a szolgálatok látókörébe került. Ez történt gróf Batthyány Gyula festővel is, akít 1953 márciusának közepén tartóztattak le egy nagyobb, kémkedési

³ Standeisky Éva: *Kassák, az ember és a közszereplő*. Budapest, 2007.; *Törvénytelen avantgárd. Galántai György balatonboglári kápolnaműterme 1970–1973*. Szerk. Klaniczay Júlia, Sasvári Edit. Budapest, 2003.

⁴ Derkovits Gyuláné: *Mi ketten. Emlékezés Derkovits Gyulára*. Budapest, 1977. 56–59.; Derkovits és az illegális kommunista párt viszonyáról: Molnos Péter: *Derkovits. Szemben a világgal*. Budapest, 2008. 45–47.

⁵ Csúpan néhány példa: Jelentés a *Munka* 2. évfolyamának I. számáról és a *100 %* 3. számáról, 1929. december 28.; Jelentés a Kassák Lajos vezetése alatt álló szociáldemokrata ellenzéki ifjúsági csoport tevékenységéről, 1931. március 7. (A Budapesti Rendőrfőkapitányság politikai nyomozó főcsoportjának jelentései a belügyminiszterhez. Budapest, Magyar Országos Levéltár, K 149 651/4, 125., illetve 126. doboz.

1. Batthyány Bálint előzetes letartóztatásban, 1960. Forrás: ÁBTL 3.1.9. V-146251. © Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest.

ügy mellékalakjaként.⁶ A kihallgatások során, a nyomozás és a bírósági tárgyalások folyamán keletkezett iratok ma az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában, illetve Budapest Főváros Levéltárában találhatóak – jelentős részben párhuzamosan keletkezett, azonos tartalmú feljegyzések, jegyzőkönyvek formájában.⁷ Ezek az iratok nem csupán azért jelentősek, mert Batthyány Gyula meghurcoltatásának történetét dokumentálják, hanem az egész művészi pályára nézve is fontos információkat tartalmaznak: képeinek vásárlóira vonatkozó adatok mellett a kihallgatások során írt önéletrajzaiból, saját és vádlott társai vallomásaiból kapcsolati hálója, családi és baráti kötetelkei, egykori és aktuális jövedelmi viszonyai, lakáshelyzetei is rekonstruálhatók. Véletlen, de tanulságos véletlen mutat rá arra az általános intelemre, hogy az esetleges kutatás során mindig érdemes – hogy úgy mondjam –

kerülni a pontos lövést és inkább sörétes puskával vadászni. Batthyány Gyula fia, Bálint ugyanis szintén a hatóságok kezébe került, dossziéjának vizsgálata apjának sorsával, művészi pályájával kapcsolatban is tanulságokkal szolgált, sőt – ki gondolta volna – a festő házassági anyakönyvi kivonata is ebből az irathalomból bukkant elő.⁸ (1. kép) Bálint 1959 decemberében került a belügy karmai közé, miután egy – az év októberi – minisztériumi határozat elrendelte az 56-os forradalom még szabadlábban lévő vétkeseinek felkutatását és megbüntetését. A vád szerint Batthyány Bálint a budai várban harcoló forradalmi csoport egyik vezetője volt: történetüket nem is olyan régen Eörsi László dolgozta fel és publikálta az *Élet és Irodalom* hasábjain.⁹ Kihallgatásai, a róla készült környezettanulmány és a cellájába ültetett besúgó álrab jelentései alapján nem csak egy bámulatosan karakán, minden testi és lelki

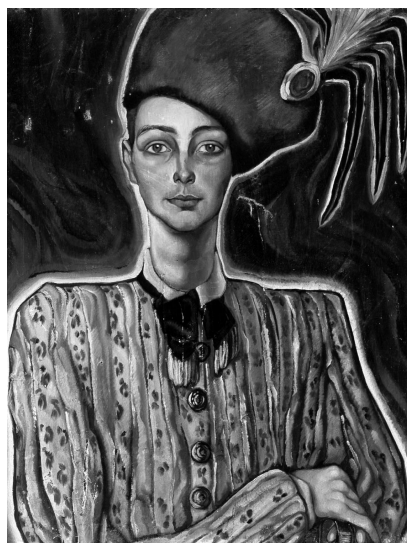
⁶ Az ügy részleteiről: Molnos Péter: *Gróf Batthyány Gyula. Az elveszett Magyarország festője*. Budapest, 2007. 66–71.

⁷ Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának Batthyány Gyulára vonatkozó iratanyagai: V-140 224/1, V-116 656/2/a, V-116 656 dossziék. A Budapest Főváros Levéltárának [továbbiakban: BFL] Batthyány Gyula perére vonatkozó iratanyaga: BFL-XXV.60. e. 002369/1953.

⁸ Batthyány Bálint vizsgálati dossziéja „Ellenforradalmi szervezkedés” ügyében: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, V-146251.

⁹ Eörsi László: 1956. A budaváriak ellenállása. *Élet és Irodalom*, 2010. október 29.

fenyegetésnek becsülettel ellenálló ember karaktere bontakozik ki, de – ami nekünk most fontosabb – édesapjára vonatkozólag is kapunk fontos információkat (2. kép). Ez a dosszié segített például tisztázni azt a korábban csak családi és baráti szájakon továbbélő, legendának tűnő életrajzi részletet, miszerint Estée Lauder, a kozmetikai ipar nagyszonya egykor Batthyány Gyula és művészete rajongója volt. A nyomozás során keletkezett iratokból kiderült, hogy valójában nem Laudert, hanem a nem kevésbé neves és tekintélyes Elizabeth Ardent fűzték szoros szálak a festőhöz, olyannyira, hogy a tőle, Amerikából érkező, rendszeres dollárküldemények tették lehetővé a minden bevételi forrástól eleső idősebb festő túlélését a szocializmus évei alatt. Ez az adat nem pusztán az életrajz pontosítása miatt jelentős, de megadja az egyik lehetséges utat a külföldön lappangó Batthyány-művek esetleges lelőhelye felé.

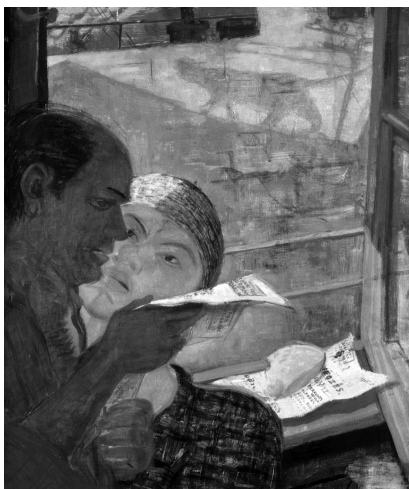

2. Gróf Batthyány Gyula:
Gróf Batthyány Bálint, a festő fia,
1930-as évek.
Olaj, vászon, 74 x 63 cm,
magántulajdon.

Lépjünk tovább, lassan, de biztosan a Nyolcak felé – egy másik, a művészettörténetek által már gyakrabban használt forráskör, a bírósági iratok irányába. A helyzetünk itt összehasonlíthatatlanul könnyebb és kényelmesebb, legalább is Budapesten: a Fővárosi Levéltár a kutatást nem köti időigényes engedélyekhez, s a központi kereső – egyre frissülő tartalommal – már az intézmény honlapján is elérhető. Polgári perek, közjegyzői, árvaszéki, hagyatéki iratok, bírósági és ügyészégi dokumentumok, végrendeletek sorjáznak a találatok között, valamennyinél ott bújik az elvi lehetőség a reveláló felfedezésre. Frissiben csak egy, de annál fontosabb példa az elmúlt évek publikációi közül: a Mednyánszky-hagyaték körüli perpatvar tanulságos feldolgozása egy kiadós forrásközlés segítségével egy 2000-es *Enigma* lapjain, Bardoly István és Markója Csilla válogatásában.¹⁰ De saját tollakkal is szeretnék ékeskedni. Egy egykori Kernstok-tanítványról, a Tanácsköztársaság ideje alatt Nyergesen tanuló Derkovits Gyuláról van szó. 2008-as könyvem előkészületei során egy triviális hiba folytán nem találtam rá arra a dokumentumra, melynek segítségével egy igen fontos, a Derkovits-legendárium egyik gyakran exponált eseménye, a festő és felesége, Viki letartóztatásának körülményei pontosan tisztázhatók.¹¹ A történet

¹⁰ „Szenilis jóhiszeműséggel” – Válogatás a Mednyánszky-Wolfner-per iratanyagából. Sajtó alá rend. Bardoly István, Markója Csilla. *Enigma*, 7. no. 24–25. 2000. 212–249.

¹¹ Molnos 2008. i. m.

3. Derkovits Gyula: Végzés, 1930.
Tempera, vászon, 61 x 51 cm, j. az
ablakban lévő papíron: „1930. Végzés...
Derkovits Gy. alperes”; Magyar
Nemzeti Galéria, ltsz.: 57.48 T.
© Magyar Nemzeti Galéria, Budapest.

kezdetét egy festménnyel is illusztrálhatjuk: a *Végzés* című mű témája valós élményen alapul.¹² (3. kép) A Derkovits házaspár az 1930-as év folyamán tetemes lakbérhátralékot halmozott fel. 1931 nyarán már hetente érkeztek a bérházat tulajdonló banktól az ügyvédi felszólítások. Derkovits azonban hajthatatlan maradt, nem tudott, vagy nem akart fizetni.

A kilakoltatásról értesítő végzés augusztus 17-én érkezett meg a Hunyadi téri lakásba, s egy nap múlva a hatóság érvényt is szerzett a benne foglaltaknak. A drámai esemény természetesen fontos szerepet játszott a házaspár életében, s tovább élesítette a derkovitsi világkép két szembenálló pólusa között feszülő ellentétet.

A per, a bírósági tárgyalás és az ítélet meghozatalának történetét az özvegy által jegyzett, s a Derkovits-mítoszt megalapozó *Mi ketten* lapjairól ismerjük. Érdeemes, ha csak a címszavak erejéig is, összevetni

e kötetben, s nyomán a Körner Éva kiváló monográfiájában is publikált információkat a Fővárosi Levéltárban megtalált, s most először bemutatott iratokkal.¹³ Az özvegy elbeszélése szerint a kilakoltatásra érkező végrehajtó és az intézkedést foganatosító rendőrök dulakodni kezdtek velük, mikor Derkovits nem volt hajlandó önszántából elhagyni a lakást. Közben azt kiabálta: „A képeimet is dobják ki velem!” A feleség pusztán annyit tett, hogy a szíjbilincs szorításakor – féltve férje félig béna bal karját – lefogta a rendőr kezét. Mindezekért a tettekért az özvegy által is „híresen kommunistafalónak” nevezett Szemák Jenő törvényszéki tanácselnök rövid tárgyalás után a festőt hat hónapra ítélte, háromévi próbaidőre felfüggesztve, őt magát pedig ötven pengő pénzbüntetésre, vagy az ezzel egyenértékű, öt nap elzárásra. A meglelt bírósági iratokból kiderül, hogy Derkovits a kilakoltatás során a következő kijelentést tette: „lesz még nemsókára forradalom, a kommunizmus alatt sokkal jobb volt, akkor legalább nem raboltak”, mellyel – az ítélet szavai szerint „az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatását és megsemmisítését, különösen a proletár néven ismert társadalmi osztály kizárólagos uralmának erőszakos létesítését követelte és erre izgatott”. Az indoklás persze önmagában is megér egy misét, de most lépünk túl ezen. A feleség, Dombay Viktória „a rendőröknek ellen-

¹² Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, ltsz.: 57.48.T

¹³ Derkovits Gyuláné 1977. i. m. 69-72.; Körner Éva: *Derkovits Gyula*. Budapest, 1968. 195.; BFL, VII. 18. d - 1932 - 03/0006; BFL - VII. 5. c - 1932 - 3101.

szegült és azokkal dulakodott” – vagyis akadályozta a hatóság közegeit hivatásuk jogszerű gyakorlásában. A vádlottak a tárgyaláson mindketten beismerték a bűnös-ségüket, így nincs okunk kétkedni a vázolt események megtörténtében. A bíróság Derkovitsot bűnösnek találta „állami és társadalmi rend erőszakos felforgatására irányuló izgatás”, míg feleségét „hatósági közeg elleni erőszak” vétségében. S az íté-letek: a festő – özvegyének állításával ellentétben – nem hat, hanem csupán egyhavi, felfüggesztett fogházbüntetést kapott, míg feleségét valóban 50 pengős pénzbüntetésre, illetve 5 napi elzárásra ítélték – melyet a fennmaradt iratok tanúsága szerint le is ült. Erre azonban nem a *Mi ketten* lapjain megadott 1932. január 4-én, hanem egy évvel később, 1933 elején került sor – ami azért lehet fontos a számunkra, mert az özvegy több képről, így a *Téli napról*, a *Hídépítőkről* és a *Téglahordóról* is azt állítja könyvében, hogy azok elzárása idején készültek el.¹⁴ Még egy látszólag apró, de nem kevés tanulságot hordozó adalék, melyet Dombay Viktória a *Mi ketten* lapjain elfelejtett megemlíteni, de a bírósági iratokból kiderül: az 1932. május 23-án megtartott tárgyaláson a vádlottak védője a korszak egyik legnagyobb nevű ügyvédje, dr. Vámbéry Rusztem, korábbi egyetemi tanár volt, akit a Tanácsköztársaság idején tanúsított magatartása miatt megfosztottak katedrájától, de ügyvédként a húszas-harmincas években éppen a Horthy-rendszer ellenzékének híres pereiben, például a népbiztosok perében, a Rákosi-perben vagy a József Attila elleni 1924-es eljárásban vállalt központi szerepet. Felettebb öntörvényű és jellemes ember lévén nem csak a Horthy-rezsim, hanem a II. világháború utáni új hatalom is hamar elvesztette becsü-letét a szemében, és le is mondott a koalíciós időkben megkapott washingtoni nagy-követi posztjáról. Talán nem csak a feledékenység tette, hogy Derkovits özvegye nem említette meg a nevét az ellenük folyó per igen részletes tárgyalásánál.

Vámbéry személye kiváló apropó, hogy végre elkezdjük azon ügyek tárgyalását, melyek a Nyolcak művészcsoporthoz egykori tagjaival kapcsolatosak. Az időben vissza-fel haladva elsőként Berény Róbert neve merül fel, akiről a Fővárosi Levéltárban, a Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék iratai között találunk érdekes információkat.¹⁵ Az ügy kiindulópontja egy röpirat volt, melyet – az aláírás tanúsága szerint – a körmönfont nevű, Társadalmi Egyesületek Halálbüntetés Ellenes Szövetségének Sta-táriumelleni Bizottsága bocsátott ki. A röpirat elsődlegesen az 1932. július 15-én elfogott, majd halálraítélt két kommunista vezető, Sallai Imre és Fürst Sándor életé-nek megmentéséért íródott, története a József Attila életét feldolgozó kutatások révén példamutató mélységben ismert és publikált, így annak részletesebb taglálá-sától eltekintek.¹⁶ A Szimonidesz Lajos és társai ellen folyó per hivatalos irataiból, valamint a résztvevők, köztük Illyés Gyula visszaemlékezéséből kiderül, hogy Berény – elsősorban a röpirat egyik szerzője, József Attila iránti szimpátiája okán – csupán

¹⁴ Derkovits Gyuláné 1977. i. m. 76.

¹⁵ Sajtó útján elkövetett magyar állam és magyar nemzet megbecsülése elleni izgatás: BFL, VII. 5. c. – 1932 – 8592.

¹⁶ *A vádlott József Attila – A költő pere*. A Budapest Főváros Levéltárának virtuális kiállítása: http://bfl.archivportal.hu/virtualis_kiallitasok/jozsefattila/virtualis/jozsefattila.html.

aláírt egy, a halálbüntetés ellen tiltakozó ívet. Ám a röpiraton szereplő, akasztott embert ábrázoló rajz készítésének gyanúja a rendőrségi vizsgálat során rávetült. Több tárgyalást követően Berény tisztázódott a vádak alól, az ügy egészen 1935 februárjáig húzódott, s végül az éppen Vámbéry Rusztem által védett Szimonidesz Lajos és József Attila pénzbüntetésével végződött.

És most már 1919, és benne az egykori Nyolcak! A szűkre szabott idő, s persze az óriási anyaghoz mérten méltatlanul csekély ismereteim okán nem mernék még nyúlfarknyi rövidségű összefoglalót sem adni történelmi bevezetőként, mégis annyi idekívánczik: a Tanácsköztársaság 133 napját a XX. századi magyar történelem egyik legérdekesebb, legizgalmasabb periódusának tartom – sajnálatos, hogy jó pár éve szinte lehetetlen róla jelentőségének, unikális voltának kijáró mélységgel, összetettségéhez illő árnyaltsággal beszélni. Következményeinek tartósságát és súlyosságát tekintve nem hiszem, hogy sok esemény vetekedhetne vele, máig nyúló hatásait, az innen eredeztethető görcsöket pedig nálam avatottabb szakértők kell, hogy megbolygassák. Némi vigasz azonban a téma iránt érdeklődőknek a forrásanyag és a publikációk – visszatekintések, emlékiratok, elemző történeti munkák és pazar forráskiadványok – fantasztikus bősége, zömében persze az ötvenes, hatvanas, hetvenes évekből, több vagy kevesebb ideológiai szósszal leöntve. Közülük most csak két puritán megjelenésű, de annál hasznosabb kötetet emelnék ki: Gerelyes Ede a magyar múzeumüggyel foglalkozó tanulmány- és dokumentumkötetét, valamint a Németh Lajos által szerkesztett forráskiadványt, *A magyar Tanácsköztársaság képzőművészeti élete* című könyvet.¹⁷ Ennek bevezetőjében olvashatjuk a szerkesztő alábbi, megkérdőjelezhetetlen kijelentését: „A művészettörténelemben különösen izgalmas fejezet a Tanácsköztársaság bármily rövid időszaka, mert olyan csomópont, amelynek az ismerete nélkül nem érthetjük meg sem azt, ami megelőzte, sem azt, ami követte.”¹⁸

Az Országos Levéltár vonatkozó anyaga, elsősorban a Közoktatásügyi Népbizottság Művészeti Osztályának dokumentumai, valamint a Fővárosi Levéltárban kutatható, a Tanácsköztársaság leverése után, az ügyészség vizsgálati során keletkezett iratok számos olyan információt tartalmaznak, melyek a Nyolcak, illetve egyes tagjainak a tanácskormány idején végzett tevékenységére utalnak. E hatalmas, sok-sok folyóméternyi iratanyag egy igen tekintélyes része a magántulajdonban lévő műtárgyak begyűjtésével – korabeli eufémizmussal: szocializációjával – és a Köztulajdonba vett műkincsek első kiállításának előkészítésével foglalkozik: mindez a magyar műgyűjtés-történet kutatóinak újabb és újabb kincseket rejtő aranybánya. Fájdalom, ma nem ez a témánk, pedig e világviszonylatban is egyedülálló történet – mely a benne résztvevő művészettörténészek, muzeológusok, restaurátorok és műtárgyszállítók kihallgatási jegyzőkönyvei révén napról-napra rekonstruálható – köny-

¹⁷ Gerelyes Ede: *A magyar múzeumügy a két forradalom időszakában 1918-1919. Tanulmány és dokumentumkötet*. Budapest, 1967.; *A Magyar Tanácsköztársaság képzőművészeti élete*. Az anyagot gyűjt. és sajtó alá rend. Kiss Dezső. Szerk. Németh Lajos. Budapest, 1960. (A Művészettörténeti Dokumentációs Központ forráskiadványai, 1.)

¹⁸ *A Magyar Tanácsköztársaság képzőművészeti élete* 1960. i. m. 1.

vért, sőt, filmért kiált: benne egy csodálatos, sosem volt gazdagságú, műcsarnoki megatárlattal, néha-néha egymás ellen intrikáló, de alapjában korrekt és megkérdőjelezhetetlen tisztességgű muzeológusi gárdával, később világhírré szert tevő, de akkor matrózokkal a hátuk mögött Grecókat és Van Goghokat lefoglaló fiatal műtörténészekkel, mint Tolnay Károly, Antal Frigyes és Wilde János, a mindig és minden körülmények között tisztességesnek bizonyuló igazgatóval, Petrovics Elekkel, és azzal az egyszerre komikus és megindító jelenettel, ahogy az éj leple alatt Kenczler Hugó, ez a rendkívüli műveltségű – a rendőrségi személyleírásból tudjuk: alig 155 centiméter magas, hajlott hátú, erősen nagyothalló – muzeológus május 2-án beoson a Műcsarnok kapuján, tétovázva körbejár, majd hóna alá rejtve az Andrássy-gyűjtemény fiatalkori, parádés Rembrandt *Őnarcképét*, ismeretlen helyre távozik az épületből.¹⁹ Hírt kapott ugyanis, hogy romlott a hadi helyzet, jönnek a románok, s érezte, ha valamit, legalább az egyetlen hiteles magyarországi Rembrandtot mentenie kell.

A *köztulajdonba vett műkincsek első kiállítása* a Nyolcak 19-es jelenléte szempontjából sem lényegtelen esemény (4. kép). Pór Bertalan – saját visszaemlékezése szerint – maga is részt vett a rendezésben, azt követően, hogy az oroszlanrészt elvégző Pogány Kálmán újra bevonult katonának.²⁰ Pórra a magyar rész installálása maradt, ahol a fő hangsúly Ferenczy és Rippl-Rónai művészetére esett, s ahol – talán meglepő módon – csupán két, korábban a Nyolcak harmadik tárlatán is bemutatott mű került a közönség elé.²¹ Fémes Beck Vilmos kútfigurái, a *Térdelő ifjú* és a *Térdelő lány* a szinte teljesen lecsupaszított Schiffer-villából érkezett. A lefoglalás dokumentuma, Kenczler Hugó, Wilde János, Tolnay Károly és Hoffman Edith aláírásával ma a Szépművészeti Múzeum irattárában található. Meglepő, hogy az anyagot válogató, amúgy felettébb modern ízlésű műtörténészek nem csak hogy a kiállításon nem szerepeltettek egyetlen művet sem a Nyolcak bármely tagjától, még Kernstoktól sem, de a fennmaradt jegyzőkönyvek tanúsága szerint egyetlen olyan gyűjteményt sem foglaltak le, amelyben a Nyolcak képviselve lettek volna.²²

Pór ellen – a Fővárosi Levéltárban lévő ügyészégi iratok szerint – 1919. augusztus 27-én rendelték el nyomozást, annak gyanújával, hogy „a kommunizmus idején, mint a művésztanács, vagy direktórium tagja Kun Béla népbiztossal élénk összeköttetésben állott, a vörös plakátok előállítóinak vezére volt”.²³ Meglepő tény, hogy a budapesti

¹⁹ A többek között Bartos István, a Képzőművészeti Társaság főszolgájának vallomása alapján rekonstruálható történet több helyen is megjelenik a Szépművészeti Múzeumban dolgozók Tanácsköztársaság idején tanúsított magatartását vizsgáló eljárások irataiban. Pl.: Fegyelmi bizottság jegyzőkönyve, 1919. szeptember 5–6. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Adattár [továbbiakban: MTA MKI Adattár], ltsz.: MKCS-C-I-103/8–5, 6. (A Budapesti kir. Ügyészség - a Tanácsköztársaságot követő eljárások során keletkezett - művészettörténeti vonatkozású iratainak egy jelentős része másolatként megtalálható az MTA Művészettörténeti Kutatóintézetében.)

²⁰ *A Magyar Tanácsköztársaság képzőművészeti élete* 1960. i. m. 1960. i. m. 145–146.

²¹ *A köztulajdonba vett műkincsek első kiállítása*. Katalógus. Budapest, Műcsarnok, 1919.

²² A zár alá vételi és lefoglalási jegyzőkönyvek a Szépművészeti Múzeum irattárában találhatóak.

²³ BFL, VII. 18. d. - 1919 - 13/0098.

4. Részlet A köztulajdonba vett műkincsek első kiállításáról, az I. terem Greco műveivel, 1919. június 14. Révész és Bíró felvétele, Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Fényképtár, ltsz.: 81.57. © Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.

államrendőrség politikai osztályán lefolytatott nyomozás azt állapította meg, hogy a „Pór Bertalan ellen emelt vád teljesen alaptalan”, s ezért az eljárást beszüntették. Ehhez képest Pór visszaemlékezéséből is tudjuk, hogy egy időben a Pogány Kálmán vezette művészeti és múzeumi direktórium festészeti szakosztályát vezette, mely tisztet elsősorban a meglehetősen harcos Uitz hathatós támogatásával kapta meg, miután Berény a művészkataszter összeállítása körüli perpatvar során lemondott erről a tisztségről.²⁴ Pór aztán – Tihanyi segítségével – nagy elánnal vágott bele a kataszter kényes ügyének megoldásába, melynek elsődleges célja az volt, hogy kiválasszanak 150 művészt, akiket jelentősebb havi fizetéssel megszabadítanak a műpiacra való termelés kényszerétől. (A kataszter összeállításának nagy figyelmet kapó része volt egy központi kérdőív kitöltetése is, melynek utolsó kérdése így szólt: „Melyik öt művészt tartja a modern festészet legjobbjának?” – *A Pesti Futár* 1919. május 2-i cikke szerint ez a kérdés izasztotta meg a legjobban a piktorokat: mindenki igyekezett ugyanis a vezetőség radikálisan modernnek vélt ízlését kitalálni. „Cézanne-t mindenki beírja, természetesen régi ellenségei is. Egyesek még messzebb szeretnének menni a hízelgésben: a zsűrit szeretnék beírni. De ez talán feltűnő volna.”²⁵ Mai tudásunk szerint egy

²⁴ Pór Bertalan visszaemlékezése: *A Magyar Tanácsköztársaság képzőművészeti élete* 1960. i. m. 142-147.; Wilde János levele Pogány Kálmánnak: MTA MKI Adattár, ltsz.: MKCS-C-I-103/66.

²⁵ (e): *Festők forronganak. Pesti Futár*, 1919. május 2. 8-10.

ember vette helyi értékének megfelelő komolysággal a kérdést. Csontváry válasza egy korabeli tudósítás szerint így szólt: „Minthogy én vagyok a világ legmodernebb festője, alattam sokan lehetnek.”²⁶ Csontváry kapcsán egy kuriózum számba menő, ma a Szépművészeti Múzeum Irattárában található dokumentumot is érdemes e helyen felidézni: azon festők listáját, sajátkezü aláírásukkal, akik készpénzes segílyt kaptak a művészeti direktóriumtól. A Nyolcak közül Czigányt, Kernstokot, Márffyt, Orbánt és Pórt, a vendégek közül pedig Vedrest is az egyébként rendkívül hosszú névsorban találjuk. A vásárlások korabeli listájára szintén a Szépművészeti Múzeumban bukkanhatunk: a direktórium által megvett 16 festmény közül mintegy 8 az egykori Nyolcak négy tagjának műve volt.

Pór és Berény neve nem csupán az imént exponált konfliktus révén kerül egymás mellé a Tanácsköztársaság idején született iratok lapjain, hanem az ekkor készült plakátok kapcsán is. Ezek a képek azért is fontosak, mert e rövid periódusban csupán ebben a műfajban született maradandó műalkotás. Rabinovszky Máriusz 1949-ben írt összefoglalását idézve: „Nyugodtan alkotni a forradalom alatt lehetetlen volt. Amennyire emlékszem, alig festettek és mintáztak ez időben képet, szobrot. Nagyszerű plakátok jöttek ki és szabadiskolák keletkeztek. (Nyergesen Kernstok gyümölcsösében a sváb parasztok rémületére a fák tetején elvtársnőknek szólított pucér modellek hajjgálták meg egymást barackkal. Vajon az ilyesmi nem fakad-e a parasztkérdés elhibázásával rokontöböl?”²⁷

A Fővárosi Levéltárban őrzött Ügyészégi Iratok között találjuk annak a büntetőügynek a dokumentumait, mely Uitz Béla, Bér Dezső, Berény Róbert, Pór Bertalan és Bíró Mihály plakátjaival kapcsolatban osztály elleni izgatás vádját fogalmazza meg.²⁸

Pór a *Világ proletárjai egyesüljete*k, valamint a *Feleségeitekért és gyermekeitekért előre* felíratú művekkel hívta fel magára a hatóságok figyelmét, Berény pedig a rendkívül hatásos *Fegyverbe! Fegyverbe!* cíművel, melyet a direktórium vezetőségének felkérésére készített, s 2000 koronás honoráriumot kapott érte. Berény Tanácsköztársaság alatti magatartása egyébként talán a legdokumentáltabb az egykori Nyolcak tagjai közül, hiszen egy igazolási eljárás során maga írta le a vele történeteket szokatlan részletességgel.²⁹ Erre nagy szüksége is volt, mert 1919. augusztus 14.-én Hege-dűs Pál rézöntő, a Városmajor utcából feljelentette őt, mondván: „Kun Bélával sűrűn érintkezett, nagy kommunista volt, Kun Béla sokszor ottan vacsorált”.³⁰ Alig tíz nap elteltével a nyomozást végző detektív már azt javasolta, hogy az időközben letartóztatott festőt helyezték szabadlábra, mert az ellene felhozott vádak hamisak voltak. Az imént említett, a Magyar Katonai Parancsnokságnak írt, az Igazolási Eljárás meg-

²⁶ (kv.): Csontváry, a világ legnagyobb érzés-plein-air festője. *Pesti Futár*, 1919. május 2. 10–13.

²⁷ Rabinovszky Máriusz levele Redő Ferencnek, 1949. június 14. MTA MKI Adattár, ltsz.: MDK-C-I-64/38. 4. l.

²⁸ BFL, VII. 18. d. - 1919 - 13/0098.

²⁹ Berény 1919. augusztus 23-án írt szövege publikálva: Kontha Sándor: Két művész a tanácsköztársaságban. *Ars Hungarica*, 7. 1979. 95–96.

³⁰ Uo., 95.

5. Tihanyi Lajos: Szamuely Tibor arcképe, 1913. Lappang.

kezdését kérő levélből pontosan ismerjük Berény szerepét a művészeti direktórium festészeti szakosztályának élén, melyet március 27-től lemondásáig, május 20-ig töltött be, ez időbeli díjazását, s a már korábban általa alapított, városmajori festőiskola szocializálásának történetét. E levélből az is kiderül, hogy a Közoktatási Népbiztosságtól egy monumentális méretű mű megfestésére kapott megbízást, mely a tervek szerint - elkészülte után - egy iskola könyvtárában kapott volna helyet.

Hasonló volumenű állami megbízás Pórt is megtalálta ezekben a napokban: a Közoktatási Népbiztosság egy március 27-én kelt levélben utasította a Szépművészeti

Múzeum Igazgatóját (hogy miért pont őt – talány), hogy Pór Bertalan részére – freskódíszítés céljából – a Városi Színházban bocsásson egy falat rendelkezésre.³¹ A levél kiköti, hogy ha a nevezett épület nem lenne a célra alkalmas, akkor más helyet kell a művésznek felajánlani. Ezen kívül a május elsejei ünnepi felvonulásra a Műcsarnok homlokzatára egy hatalmas, 8 x 8 méteres vásznat festett. A mű, mely a *Feleségeitekért és gyermekeitekért előre* plakátjának üzenetét és kompozícióját ismételte meg, igazi efemer alkotásnak bizonyult: az elsejére virradó hajnalban egy szélvihar cafatokra tépte, így a felvonulás idejére már semmi nem maradt belőle.³²

Az átalakuló művészeti oktatással és a jövőben létesítendő művésztelepekkel kapcsolatos iratokban feltűnő gyakorisággal bukkanhatunk a Nyolcak egykori tagjainak neveire. Még a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt, március 18-án Márffy és néhány festőtársa levélben javasolta Kernstok Károly szépművészeti népbiztosnak a gödöllői volt királyi kastélyban művésztelep létesítését.³³ Ez a terv végül megragadt az ötlet szintjén. A közel két hónappal később, már a Művészeti és Múzeumi Direktórium által szervezni kezdett balatonfüredi művésztelep talán túljutott a megalakulás aktusán, bár valós működéséről, netán ott született alkotásokról ma még semmit sem tudunk. Az Országos Levéltárban őrzött iratok szerint művésztelepként és proletár fiatalokat oktató iskolaként működő intézmény kiküldött tagjai között ott találjuk a Nyolcak öt tagját, Czigányt, Márffyt, Orbánt, Pórt és Tihanyit, valamint egyik hajdani vendégkiállítójukat, Vedres Márkot.³⁴

A Képzőművészeti Főiskola új tanári karában szintén megjelent Pór, illetve Vedres, Berényi és Czigányt pedig július 22-én az egykori Benczúr mesteriskola helyén, az Epreskertben létesített, nyári rajztanár- és festőművész-továbbképző tanfolyam tanári teendőinek ellátására kérték fel, óránként 100 koronás illetmény mellett.³⁵

Tihanyi megér egy rövid kitérőt, annál is inkább, mert az ő esete jól modellezi, milyen szoros szálak fűzték a Nyolcak nem egy tagját a Tanácsköztársaság ideje alatt irányító szerepet vállaló értelmiséghez. Ekkor már hosszú évek óta jól ismerte az 1913-ban portrén is megörökített Szamuelyt (5. kép), valamint Kunfi Zsigmondot és Szabados Sándort, akik közoktatásügyi népbiztosként tevékenykedtek a tanácskormány felállása után. Szabados képet is birtokolt Tihanyitól, nem is akármilyet: az egyik *Pont San Michele* egykor az ő tulajdonában volt.³⁶ Tihanyi Pogány Kálmánt, a Művészeti és Múzeumi Direktórium vezetőjét is jól ismerte, egykor – számos rajz mellett – az ő gyűjteményét gazdagította az 1911-es *Erdős tájkép*.³⁷

³¹ *A Magyar Tanácsköztársaság képzőművészeti élete* 1960. i. m. 36–37.

³² Pór Bertalan – a Művészeti Direktóriumban végzett tevékenységéről. *Visszaemlékezések 1919-ről*. Szerk. Kende János, Sipos Péter. Budapest, 1989. 119.

³³ *A Magyar Tanácsköztársaság képzőművészeti élete* 1960. i. m. 1960. 60–61.

³⁴ Uo., 62–64.

³⁵ Uo., 72–76.

³⁶ Majoros Valéria Vanília: *Tihanyi Lajos. A művész és művészete*. Budapest, 2004. 265., 22. kép.

³⁷ Uo., 274., 142. kép.

Az Országos Levéltárban, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium ún. töredék-iratai között egy, a Nyolcak története szempontjából rendkívül fontos dokumentumra bukkanhatunk. Déry Béla igazgató, a Nemzeti Szalon Művészeti Egyesület nevében június 27-én feliratot küldött a Közoktatásügyi Népbiztossághoz az egyesület helyzetéről és jövőbeni terveiről. Ebben szerepel az a korabeli, hivatalosan is dokumentált mondat, mely bizonyítja, hogy a Nyolcak, vagy egyes tagjai tervebe vették újabb közös kiállítás létrehozását. A közelmúlt eseménytörténetét felvázoló Déry ugyanis azt írja: „elmaradt a »Céhbeliék« Magyar Képzőművészek Körének ez év tavaszára tervezett kiállításának bemutatása, valamint a »Nyolcak« elnevezésű művészcsoport kiállításának immár harmadízben szándékolt megrendezése”.³⁸ E tervezett kiállítás ügye Tihanyi Lajos Bölöni Györgynéhez, Bernbe írt levelében is felbukkan: az 1919. március 18-én, tehát még pár nappal a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt feladott levél szavai szerint „elhatározott dolog hogy novemberben lesz új nagy 8ak kiállítás. Addig a szegény pestiek Vaszaryt bámulják.”³⁹ Sőt, e levélből az is kiderül, hogy a Károlyi-kormány alatt elindult egy Zürichben rendezendő, reprezentatív magyar kiállítás szervezése, melyben a Nyolcak önállóan is megjelentek volna. A levél vonatkozó passzusát érdemes pontosan idézni, mert több elgondolkoztató utalás is lapul benne: „A zürichi kiállítás a részünkről a 8ak ultimátumát eredményezte Kernstokhoz. Vagy mi zsúrizunk magunk felett vagy juri mentesek vagyunk – vagy el sem megyünk. Stoki most törheti a fejét, hogy mit válaszoljon mert hisz ő is 8as újabb, de mint kormánybiztos már nem fél a Penteleiek zsúrizásától sem.”⁴⁰ A levél egy bécsi, tervezett tárlatról is megemlékezik, melynek – Tihanyi szerint már meghirdetett programja – a sokak által ma berzenkedve emlegetett nyolcak-aktivisták szellemi közösséget demonstrálta, ugyanis a Nyolcak a Ma művészeivel együtt kerültek volna közönség elé. Mindez sajnos csupán terv maradt: a felgyorsuló események elsöpörték e kezdeményezéseket is. Ettől függetlenül azonban mindez azt jelzi, hogy – bár az egyéni utak fokozatosan távolodtak egymástól – 1919 tavaszán még a levegőben volt egy újabb, közös tárlat lehetősége.

A Tanácsköztársaság bukásával az elvi lehetőség is eltűnt egy újabb kiállítás megrendezésére. Az egykori Nyolcak közül – Czóbelen kívül – mindenki, persze ki jobban, ki kevésbé, tevékenyen részt vett a Tanácsköztársaság művészeti életében. Hogy az első napokban miként tekinthettek jelentőségére, az Tihanyi Tersánszky Józsi Jenőhöz írt, március 23-án elküldött leveléből jó látható: „Nagyon vártam és hitem szerint az emberiség legnagyobb eseménye ami történt. [...] Nem csak az életet, a hozzávalót, tehát a szépséget se tagadhatják meg tőlünk akik urai lesznek a világnak (most csak egy országnak). Pusztulni kell a kurváknak a művészetből is.”⁴¹

A művészkataszter megszervezésében serénykedő Tihanyi, a már az Őszirózsás Forradalom idején, Károlyi mellett vezető pozícióba kerülő, majd a direktórium

³⁸ *A Magyar Tanácsköztársaság képzőművészeti élete* 1960. i. m. 126.

³⁹ Majoros Valéria Vanília: *Tihanyi Lajos. Írásai és dokumentumok*. Budapest, 2002. 118.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Majoros 2002. i. m. 119–120.

által pénzelt nyergesi művésztelepet irányító, egyébként Kun Bélával éles elvi ellentétben álló (s most itt a rá vonatkozó tengernyi irodalom okán elhanyagolt) Kernstok, a plakátokkal, és a festészeti szakosztály irányításával kompromittálódott Berény, és a hasonló vádakkal nyomozás alá vont Pór egyaránt a menekülést választja, így az egykori Nyolcak többsége elszakad Magyarországtól. Most már nem csupán egy-egy Párizsban töltött, inspiráló tavaszra és nyárra, hanem az emigráció súlyos éveire.